

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ст.

У статті на основі документальних джерел, наукової літератури та сучасної методології зроблено спробу переосмислити і розкрити питання про використання російським самодержавством Православної церкви для втручання у внутрішню життя Речі Посполитої й реалізації завдань щодо її ослаблення як держави з подальшою анексією нових територій. Зазначено, що обрана для дослідження проблема порушувалася у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Окремі її аспекти знайшли відображення в працях багатьох авторів, однак цілісної панорами про те, що собою представляло і яку роль відіграло Православ'я у Правобережній Україні, котра перебувала в складі Речі Посполитої і розглядалась поляками в якості східних кресів їхньої держави, в розв'язанні так званого українського питання. Підкреслено виняткову актуальність і важливість обраної теми в контексті сучасних викликів, з якими стикнулася Україна та загроз, які несе політика керівництва Російської Федерації із захисту російського і російськомовного населення.

В розвідці акцентовано увагу на тому, що, починаючи з 60-х рр. ХVІІІ ст., царизм розглядав Річ Посполиту через призму протекторату і цілеспрямовано нав'язував свою волю керівництву та її політичній еліті. Засобом і інструментом самодержавницького тиску в цьому слугувала Православна церква, яку сповідувала незначна частина українців Правобережжя. При цьому фактично не бралось до уваги, що абсолютна більшість українців, котра належала до Уніатської церкви, була не в кращому становищі. Під видом захисту єдиновірних одноплемінників уряд Росії ультимативно домагався внутрішнього розколу еліти і польського суспільства й тим самим ослаблення Речі Посполитої на свою користь. Зазначено також, що захист православних українців регіону неодмінно вибудовувався на тому, щоб не допустити її виходу із занепаду в поєднанні з силовими методами та загрозою введення на її територію численних російських військ.

Обґрунтовано, що самовпевнена політика царизму з маніпулювання конфесійними вимогами та вирішення своєкорисливих завдань у цій центральноєвропейській державі перейшла в активну та дієву фазу розв'язання із закінченням війни Росії з Туреччиною і зростаючою боязню, що успіхи польських реформаторів можуть звести нанівець його політичні проекти, приховані захистом православних. Цьому також сприяло тверде переконання у повному безсиллі польського народу захистити свої національні інтереси.

Ключові слова: Православна церква, Правобережна Україна, Річ Посполита, царизм, інструмент, експансіоністська політика.

Український народ, а за великим рахунком – європейська і світова спільнота нині перебувають перед серйозним викликом, зумовленим розв'язаною Російською Федерацією проти України гібридною війною. У цьому зв'язку актуальним є вивчення й осмислення поділів Речі Посполитої, методами і засобами само-

державства щодо руйнування цієї центральноєвропейської держави та їх наслідків для українського Правобережжя.

Проблема актуалізується й тим, що сьогоденні події на півдні та сході України, істотним чинником яких є Російська Федерація, засвідчують про схожість політики режиму В. Путіна і уряду Катерини II щодо Речі Посполитої та її східних кресів. Більше того, щойно виповнилося 220 років з часу третього поділу Речі Посполитої – суспільно-політичної події, яка разом із двома її попередніми поділами належить до «вічно живих» тем і «більшових точок» усієї європейської історії. Адже другий і третій поділи у кінцевому рахунку стали тими драматичними віхами, які мали своїм наслідком загибель польської держави на континенті та зміну державної приналежності і цивілізаційного вектору розвитку Правобережжя і всієї України.

До витоків і причин і перебігу поділів Речі Посполитої та ролі й місця в них Російської імперії зверталось чимало вітчизняних і зарубіжних істориків, зокрема М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Біднов, М. Данильченко, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, П. Чубинський, Ю. Сіцинський, В. Зеленчук, П. Клименко, Л. Коваленко, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, А. Пономарьов, Є. Сташевський. Помітний слід у висвітленні цієї проблеми зробили сучасні вітчизняні історики, зокрема В. Смолій, В. Сарбей, Н. Стоколос, О. Реєнт, М. Бармак, О. Гуржій, А. Філінюк, В. Шандра тощо. Деякі аспекти питання знайшли відображення в працях російських дослідників М. Карамзіна, С. Соловійова, О. Корнілова, М. Кояловича, М. Покровського, Л. Горизонтова, М. Єрошкіна, Л. Мілова, О. Міллера, П. Стегнія та інших. Однією з провідних ця тема традиційно зацікавляється в дослідженнях сучасних польських дослідників, у тому числі М. Буткевича, А. Зайончковського, А. Подрази, І. Рихлікової, В. Серчика, Ж. Сікорської-Кулеші, А. Хвальби. Окремі аспекти цієї проблеми набувають помітної ваги в наукових зацікавленнях західних учених, насамперед виділяються праці А. Каппелера, Д. Бовуа, Б. Андерсена, Н. Дейвіса і Д. Хоскінга, Д. Біллінгтона, Д. Дж. Клієра, Р. Пайпса, Р. Робінса, Е. Томпсон, Р. Уортмана, К. Мацузато і М. Такесі. Однак досі питання про механізм поділів з боку головного суб'єкта, яким була Росія, про специфіку прояву та місце російського самодержавства в їх проведенні поки що в українській історіографії всебічно не осмислене і комплексно не розкрито.

Поділи Речі Посполитої, як і раніше, залишаються предметом гострих дискусій, зберігаючи свою наукову актуальність, політичне та цивілізаційне значення. Це тим більше важливо підкреслити, оскільки пов'язані з ними події дають уроки й слугують мостом з минулого у сьогодення та майбутнє, яке український народ прагне побудувати. Однак їх причини та проведенні не можливо з'ясувати і зрозуміти повною мірою без врахування конфесійної складової, якою послуговувалося російське самодержавство.

У рамках цієї статті вважаємо за необхідне зосередити увагу на характеристиці одного із засобів реалізації поділів Речі Посполитої

з боку Росії, яким була Православна церква. Тим більше, що аналіз наукової літератури засвідчує, що чимало дослідників, покладаючи вину за поділи Речі Посполитої на країни-учасниці і самих поляків й звертаючи увагу на перетворювальні рухи, що визначали тенденції розвитку Європи упродовж XVIII ст., виділяють як особливий фактор анексіоністську політику російського царизму та її релігійну складову. Не випадково, оцінюючи насильницький характер поділів Речі Посполитої, А. Каппелер кваліфікує їх як такі, котрі, зневаживши правові норми і розхитавши політичний устрій старої Європи, ліквідували й передіали суверенну, рівноправну ланку європейської державної системи [36, с.62].

М. Грушевський підкреслював, що «приєднання» будь-якої території вирішувалося не міркуваннями про користь і вигоду цієї території, і навіть не економічними чи політичними результатами, які воно може принести народам і землям, які вже входять до складу держави. Питання розв'язувалося лише наявністю сил держави, спроможних захопити й утримати новий набуток [26, с.406]. Росія як імперія вибудовувалася за рахунок приєднання сусідніх територій, поглинення та асиміляції їх суспільств і корінного населення, силою зброї включила до свого складу Правобережну Україну [23, с.71; 43, с.1]. Тому закономірно, що весь розвиток регіону вже наприкінці XVIII ст. відбувався через призму загальноросійських факторів [68, с.51], а визначальними напрямками виступали утвердження російської юрисдикції та безперечна протекція, за якою приховувалася перевага за етнічними росіянами [69, с.133]. Про це писали свого часу В. Антонович [17-18], М. Максимович [47-49], Фактично це визнавали І. Чистович [71], Г. Чулков [72] і Л. Мілов [51].

Підкреслимо, що характерною рисою російського царизму виступала розбудова держави за рахунок приєднання сусідніх територій і поглинення суспільства та асиміляції їх корінного населення [67, с.131]. Однією з ключових особливостей самої імперії була відсутність універсальної, однопланової політики, оскільки вона вибудовувалася на складних ієрархіях, на окремих домовленостях, на винятках, а не правилах [33]. Самодержавство в пріоритет поставило не національне завдання – «збирання русских земель», а інтернаціональне – створення світової імперії [25, с.3]. Проте справжні цілі свого політичного курсу щодо Речі Посполитої і реальні дії щодо його реалізації воно ретельно приховувало. Н Дев'яте зазначає, що російська експансіоністська політика щодо Польщі, вибудовувалася на дотриманні «давніших і потаємніших правил російської гри, з допомогою яких суперників знезброювали обіцянками захисту, а жертву не ковтали пожадливо, а потишеньку пережовували» [31, с.428].

Таємно переслідуючи злочинні цілі поневолення нових земель і їх мешканців, в Санкт-Петербурзі усвідомлювали, що тривале та цілковите підпорядкування Польщі буде складним. Поведінка Росії щодо Речі Посполитої трактувалась, з одного боку, як захист мешканців православного віросповідання від польсько-католицького

свавілля, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі; з іншого, – як повернення давніх «русских» земель. В. Соловійов підкреслював, що «завданням імперської політики в Польщі стало виправлення образи, захист пригноблених дисидентів не в ім'я виключно віросповідних співчуттів, а в ім'я більш широкого, істинно імперського начала...» [62, с.603].

На той час Православна церква в Лівобережній Україні вже «фактично зрослася з імперською православною церквою» [37, с.147], котра завжди мала політико-утилітарне спрямування, а її русифікаторська діяльність і місіонерство були складовими національної та релігійної політики царизму [42, с.141] і перетворилась в інструмент імперської політики російського самодержавства, що, за висловом М. Грушевського, забезпечувала зближення і приподобнення України до поміщицького, невірничого ладу Московщини, тобто здійснювала політичну та соціальну інкорпорацію українських земель [27, с.226-227; 28, с.337]. І хоч заходи царизму щодо Православної церкви «глибоко ображали традиційні почуття місцевого населення», «з цими почуттями тоді не рахувались» [64, с.333-334]. Сучасні відомі історики академіки В. Смолій і В. Степанков пов'язують цю ситуацію безпосередньо із швидким процесом «формування психологічного типу «малороса» з його здатністю будь-якої миті пожертвувати в ім'я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національно-державними інтересами» [60, с.212-213].

Щоправда, Катерину II найбільше непокоїла можливість церкви вільніше, ніж у Росії, впливати на настрої народу. На думку О. Струкевича, для політики її уряду стосовно України характерними були такі риси як 1) традиційне ставлення до України як складової частини Росії, 2) зміцнення абсолютистської влади, 3) імперська спрямованість, що виросла з ідеї збирання руських земель, 4) природне спрямування зовнішньої політики через Україну в сторону центральної Європи та чорноморського басейну, 5) врахування досвіду Петра I: занадто сильний тиск на Україну «може призвести до посилення сепаратистських настроїв, аж до спроб відторгнення її від імперії» [63, с.14, 25, 80]. О. Маркевич ще в 1893 р. зазначав, що «дисидентське питання» усього лише привід до знищення польської держави [50, с.18, 171]. Таку ж позицію щодо Православної церкви та її ролі в житті держави та суспільства займала польська історіографія, підкреслюючи, що вона одним із визначаючих факторів у позбавленні Речі Посполитої її державності наприкінці XVIII ст. В ній міцно утвердилася думка, що Православна церква «просто використовувалася в інтересах російського уряду з метою втручання у внутрішні справи Речі Посполитої [41, с.157]. Оцінюючи місце релігійного питання в суспільно-політичному житті країни, відомий польський історик Ф. Равіта-Гавронскі наголосив, що саме у Правобережжі пересікалися інтереси Росії та Польщі, а тому весь характер дисидентської справи був скоріше політичним і національним, ніж релігійним [79, с.24].

Можна стверджувати, що «становище церкви в Україні у XVIII ст. багато в чому визначалося суспільно-політичною ситуа-

цією, що складалася тоді на українських землях. Українські землі опинилися в центрі майже безперервних війн, котрі точилися між Росією, Річчю Посполитою, Туреччиною, Кримським ханством, Швецією та іншими державами за активної участі українських чинників» [35, с.6]. Як результат, становище Православної церкви в Україні напередодні поділів Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до складу Російської імперії мало чітко виражений геополітичний характер, а саме Православ'я водночас із виконанням ролі слухняного додатка до російського державного механізму внутрішньої політики царизму набуло значення чинника реалізації експансіоністської політики самодержавства.

За цих умов релігійний фактор, точніше Православ'я, перейшов у розряд основного після військового чинника політики самодержавства. Заходи впливу православної церкви повинні були не лише нейтралізувати тенденції польського централізму, а й паралізувати дії українського сепаратизму [67, с.541-542]. Напрямом особливої ваги став не стільки перехід уніатів у православну віру, скільки зміна соціальної природи і соціального призначення Православ'я. Адже перешкодою на його шляху були відмінність внутрішнього устрою, обрядовості, ставлення до світської влади, рівень участі в громадському житті і навіть освіченість місцевого духовенства від того, що було характерним для духовно-релігійного життя в історичній Росії. Різноманітними засобами, зокрема балансуванням між православними і католиками, російський царизм створював можливості й умови для обмеження самостійності Православної церкви та спрямовував її розвиток на державну структуру.

Більше того, саме вона викликала вибух релігійного фанатизму у Польщі. А безпосередніми виконавцями волі царизму, котрі розпалювали релігійну ворожнечу, дослідник вважав православних єпископів Г. Лінцевського та Г. Кониського. Так само обурюється російською політикою в «дисидентському питанні» і Т. Морачевський, зокрема вимогами Катерини II перед польським урядом для єпископа Г. Кониського місця в сенаті, хоча його не мали навіть «biscupi unіcsi», її погрозами вжити різних способів для виконання своєї волі і постійним тиском князя М. Рєпніна на сенаторів [76, s.42-43]. Саме тому історик і виправдовує Барську конфедерацію, вважаючи, що вона була тільки відгуком на незаконні рішення сейму, прийняті під політичним тиском. Що ж до гайдамацького повстання, то він впевнений у його організації російською владою 648. Православне ж духовенство в Україні, на його думку, поводитися відповідно до вказівок із Москви, що йшли через єпископа Г. Кониського, зокрема ігумен Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський, а пізніше й єпископ В. Садковський. Призначення останнього на посаду єпископа Переяславського і Бориспільського вчений розглядає тільки у зв'язку з політикою Катерини II і тому розписує його повну залежність від неї, а одним з доказів цього вважає факт прийняття ним присяги перед польським королем, котра була дана лише з дозволу імператриці. Не менш категорично висловлюється про єпископа В. Садковського

й історик Г. Мощицькі. Характеризуючи його особисто і його діяльність, дослідник зупиняється на тому, що до свого призначення цей ієрарх мав довголітню політично-релігійну практику і з особистих мотивів ненавидів поляків і католиків, був завжди вірним слугою імператорського дому, хоча й вважався підданим Речі Посполитої; тому В. Садковський і підготував для навчання прихожан Катехізис зі словами про вірність російським інтересам і підданство Катерині II, тому і всіляко сприяв підготовці бунту в Україні у 1789 р., в котрому міг відіграти роль Мельхиседека Значко-Яворського. Г. Мощицькі наголошує на тісних зв'язках єпископа з російським урядом і на зацікавленості останнього в його діях. Саме тому В. Садковський і був випущений з-під арешту «за потужним впливом посла російського» [77, s.365-366].

Втім, наприкінці 80-х рр. XVIII ст. політичні плани самодержавства щодо цієї держави вступили в нову фазу, зумовлену кількома важливими обставинами. Можливості для цього були створені підписанням Яського мирного договору 9 січня 1792 р. По-перше, обстановку змінив вплив Великої французької революції на країни Європи, від якої була краще застрахована лише Росія. По-друге, на розвиток подій вплинула внутрішня слабкість Речі Посполитої: сусіди стали розглядати її як зручну територію для утвердження свого впливу і своєрідний заїжджий двір, де можна було зупинитися і господарювати всім, хто володів необхідною силою [45, с. XIII]. Австрія, Пруссія і Росія порядкували на її території, як у своїх провінціях. По-третє, безболісну анексію регіону забезпечив релігійний підклад [21, с. 71]. По-четверте, в перерозподілі сфер впливу зацікавлення виявляли Австрія та Пруссія, що штовхало їх на союз із Росією. З цього випливає, що царизм мав твердий намір розширити територію держави за рахунок Речі Посполитої і вибрав для реалізації експансіоністського задуму найзручніший момент, скориставшись її слабкістю та зацікавленістю союзників щодо поділів, майстерним маніпулюванням історичними міфами про єдиновірних братів і використанням Православ'я для розпалювання міжконфесійних й етнопатрістичних взаємин у країні і тим самим зміцнював свої позиції для підризу і розвалу її з середини.

Загалом можна стверджувати, що в 1768–1793 р. міжконфесійні та міжнаціональні взаємовідносини набули в регіоні ролі своєрідного «дисидентського питання», яке російська дипломатія використовувала для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої [29, с. 279]. Крім того, отримала можливість використовувати Правобережну Україну як плацдарм воєнно-політичного забезпечення реалізації експансіоністських планів у південно-західному напрямку. Про те, що в реалізації Росією анексії Правобережжя особливу роль відіграв релігійний підклад, забезпечивши її безболісність, пише Д. Бовуа [21, с. 71]. Добре відомо, що ще з часів Петра I Росія розглядала Річ Посполиту не інакше як сферу свого безроздільного впливу. Майже 50 років Польсько-Литовською державою керували як російським протекторатом, і то методами, що їх у звичайному житті вважали б за протекційний рекет [31, с. 426].

Між тим, після 1772 р. царизм під прикриттям захисту став систематично втручатися у релігійне життя православних парафіян й крок за кроком змінювати порядкування православних священників і парафіян Правобережжя законам і інтересам Російської імперії. З цієї метою духовні правління розсилали та організували виконання указів, циркулярів і розпоряджень імператриці, неухильно стежили за обов'язковим її згадуванням при богослужіннях у православних церквах на території регіону тощо. В життя запроваджувалася практика, відповідно до якої при хіротонії, або при переході від уніатства до православ'я обов'язковою для священників була присяга на вірність російській імператриці [24, с.89].

Вплив Російської імперії на православних мирян регіону набув ще більшої інтенсивності з середини 80-х рр. XVIII ст. Відсутність реакції з боку польських цивільних і церковних властей на втручання у внутрішнє життя православного населення лише збільшувало апетит самодержавства й ще більше підштовхувало його до реалізації анексіоністських планів у Речі Посполитій. Заохочувало до цього також безкарне втручання і мовчазне спостереження з боку європейських держав, які самі не були проти поживитись за рахунок Речі Посполитої.

За домовленістю між Петербургом і Варшавою, у 1785 р. в межах Речі Посполитої була реформована Переяславська єпархія, вікарним єпископом Переяславським і Бориспільським, коад'ютором Київської митрополії був призначений архімандрит Слуцького монастиря В. Садковський [56, с.62]. До того ж, потреби духовної консисторії стали задовольнятися з російського казначейства, яке виділило 21 тис. рублів на побудову кафедрального собору в Слуцьку та передбачило 2 тис. рублів щорічно на облаштування і діяльність духовної семінарії [57, с.41]. Можна сказати, що створена царизмом православна єпархія на чолі зі Слуцьким архімандритом (намісником митрополита) В. Садковським і підпорядкована Київському митрополиту та Московському патріарху й котра мала в особі Російської держави надійного захисника [22, с.771-774], виконувала роль троянського коня, гвинтика імперського механізму в його експансії та загарбанні Правобережжя, а потім – у поневоленні українців. Відразу ж після поділів Речі Посполитої вона стали факторами церковного життя та внутрішньої політики уряду, а також чинника українського національного та політичного сепаратизму [65, с.80].

Загалом регіон вирізнявся достатньо складними етнорелігійними взаєминами, а релігійне життя – територіальними, покровительськими та поліцейськими завданнями [14, с.1006]. Тільки в межах Поділля налічувалося понад 160 тис. православних мирян, об'єднаних у Гранівську, Брацлавську, Вінницьку, Рашківську, Краснянську, Чечельницьку та Шаргородську протопопії із 266 священниками. У краї діяло 12 чоловічих і 3 жіночих монастирі із 254 монахами та монашками [75, с.66].

Більшість жителів складали уніати і незначну кількість православні українці. Поляки представляли римо-католицьку церкву.

Євреї були носіями іудейського віросповідання. Поліконфесійністю вирізнялися навіть вулиці та квартали міст і містечок. Переплетення релігійних і політичних проблем «еволюціонувало в так, що національний чинник став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою» [30, с.80]. Питання віросповідання набуло політичного характеру [58, с.114]. Ототожнення національної і релігійної належності переносилося на міжконфесійні відносини: росіяни ставилися до «іновірців» з такою ж неприязню, як до «іногородців» [63, с.112]. Всі церковні заходи випливали з експансіоністської політики і спрямовувалися на нейтралізацію польського централізму, українського сепаратизму і руху від панства (польського та католицького) до хлопства (російського і православного), який спостерігався в суспільстві [32, с.244].

Свою архіпастирську місію В. Садковський і його помічники виконували в парафіях і монастирях, проводячи недільні та святкові богослужіння, освячуючи церкви й антимінси, рукопокладаючи священників, інспектуючи роботу протопопії і парафій, збираючи священників і проводячи з ними бесіди щодо їх духовної діяльності, спрямовуючи їх зусилля на захист православ'я. Вони пильно стежили за виконанням указу про порядок і форму згадування при богослужіннях імен польського короля та російської імператриці і всієї царської сім'ї [9, л.4-5]. У його полі зору перебувала підготовка священнослужителів і турбота про залучення до цієї роботи священників із Лівобережної України тощо.

У 1788-1789 рр. Православ'я в Правобережній Україні досягло певних успіхів, що спричинило панічний страх серед шляхти, породжували у польському суспільстві тривогу [13, с.97]. Ось чому шляхта взялася вживати самі жорсткі заходи щодо «холопства», а сейм змушений був звернути увагу на права православних. На церковному соборі (конгрегації) за участю представників православного духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії, мирського населення та греко-католиків і польської адміністрації були прийняті рішення в руслі політики королівства, проте спрямовувалися на створення незалежної від Св. Синоду структури православної церкви в регіоні. Це виразилося в передіпорядкуванні Константинопольському патріархату, створенні власної консисторії та інших органів управління [59, с.43-44]. Ректором конгрегації на засіданні 16 червня було обрано архімандрита Троїцького Мотронинського монастиря І. Балановського, що засвідчує про те, що цей монастир продовжував відігравати значну консолідаційну роль серед православного населення Правобережної України у 1790-х рр. За оцінкою В. Серчика, концепція незалежності православної церкви була політичною новизною для 1790-х рр., метою якої виступало незалежнення церкви саме «на землях польських від Росії» [79, с.154]. Тому був правий В. Біднов, котрий вважав, що чотирьохлітній сейм «здійснив ряд конституцій, що повинні були радикальним чином змінити правове положення православ'я в межах Речі Посполитої» [20, с.451].

Тут слід підкреслити, що конфесійні заходи самодержавства виконувалися у доволі важких умовах. По-перше, реалізація за-

ходів на підтримку православ'я проводилися під пильним оком католицьких і уніатських наглядачів, які ледь терпіли діяльність місіонерів. По-друге, ситуація виявилася ще більш напруженою після «чотирьохрічного» сейму, який у 1788 р. оголосив про розірвання стосунків із Росією та створення особливої військової комісії для попередження можливого бунту православних проти поляків. Врешті-решт, очевидно не без її участі, В. Садковського запідозрили в організації повстання і кинули у Варшавську в'язницю, а потім більше трьох років утримували в тюремній келії Ченстоховського монастиря. По-третє, спроба царизму взяти під свій контроль православні парафії у 1792 р. напшовхнулася на Пінську конгрегацію православних ієрархів і шляхти, яка, з метою виключення будь-якої можливості впливу Росії на простий народ і православне духовенство регіону, підготувала проект облаштування Православної церкви у Речі Посполитій із підпорядкуванням безпосередньо Константинопольському Патріарху.

Серйозне занепокоєння в Санкт-Петербурга викликали успіхи проведених реформ у Речі Посполитій, що заставляло його серйозно хвилюватись про їх наслідки. По-перше, «Постійна рада» істотно поліпшила управління у військовій, фінансовій, промисловій і землеробській сферах, що закономірно позитивно вплинуло на розвиток економіки. По-друге, Едукаційна комісія у 1773-1794 рр. реформувала систему вищої та середньої школи. По-третє, під впливом масонських лож Англії та Франції, в країні виникла й зміцнилася «патріотична» партія, що прагнула до розриву з Росією. При цьому вона розраховувала на союз із Пруссією та співчуття з боку Австрії. Істотним було те, що Росія, перебуваючи в стані війни з Туреччиною, не могла вплинути на цю ситуацію.

Проте російський уряд реального захисту православним не надав. Більше того, штучно нагнітаючи обстановку навколо «дисидентського питання», не тільки не поліпшив ситуацію, а навпаки, своїми діями спричинив до провокацій і посилення утисків на православне населення Правобережної України [74]. У 1789 р. був вироблений військовий план, яким передбачалося узгодженнями діями російсько-австрійських військ і при підтримці православного населення Речі Посполитої відібрати в неї Брацлавське, Подільське та Волинське воєводства, а при сприятливих умовах і Білорусію [80, с.12]. В травні 1791 р. закінчилась переможно для Росії війна з Туреччиною. Завдяки цьому за нею закріпилося володіння Кримом і всім північним узбережжям Чорного моря та розв'язувало руки для впливу на польське питання. Відтак підтримка царизмом анархії, внутрішнього заколоту стали інструментами розхитування ситуації в Речі Посполитій. Нагодою для цього стало завершення російсько-турецької війни і повернення російської армії на початку травня 1792 р. з театру бойових дій через Правобережжя, яка її окупувала під виглядом допомоги у відновленні старих польських свобод [67, с.137]. Вже через півроку після прийняття Конституції противники реформ – магнати і великі пани [53, с.263], що представляли собою проросійську

«гетьманську» партію, створили з ініціативи Санкт-Петербурга Торговицьку конфедерацію й віддалися під опіку Росії [28, с.475]. Вона постала не лише була в піку реформам у країні в рамках Конституції 1791 р., а й створила проблему вибору однієї або іншої сторони: її прихильників і противників. Як результат перші зіштовхнулись із другими. Тому безславна шляхетська Торговицька конфедерація, за словами Д. Бовуа, стала претекстом для другого поділу, підвела до третього, а по трьох роках і до повного зникнення Речі Посполитої [21, с.16]. Вся поведінка самодержавства включно до 1792 р. засвідчувала, що царизм не допуслав, що поляки коли-небудь вийдуть з-під його протекторату.

Вторгнення російських військ у межі регіону нанесло удар по рідкісній за виявом національної єдності [46, с.291] завершилось другим поділом Речі Посполитої й приєднанням Правобережжя до Росії. Одночасно з політичними та адміністративно-територіальними змінами утверджувались імперські важелі управління православною церквою та ефективного контролю за її діяльністю у руках Катерини II, яка навіть називала себе «начальницею грецької церкви» [61, с.192], хоч і не виділялася великою релігійністю. В цьому чогось надзвичайного не було, оскільки архіереї православної церкви у Росії, як вищі її представники, не мали власної архіпастирської ініціативи у вирішенні церковних справ.

27 березня 1793 р. було оголошено звернення імператриці до нових підданих, в якому гарантувалася їх повна і необмежена релігійна свобода, право публічного відправлення обрядів православної релігії із зазначенням пристосування їх і впровадження в Російську імперію [39, с.247]. Як незабаром виявилось, це був лише тактичний хід. Російський уряд був вірний своїй імперській політиці і послідовний у досягненні визначених кінцевих цілей [73, с.205]. Тому на територію регіону відразу ж було поширено чинність указу від 26 лютого 1764 р., яким православні єпархії і монастирі були поділені на три категорії. Відповідно до цього поділу, визначалися кошти на їх утримання [44, с.284]. Одним із наступних імператорських указів на території Правобережжя було створено православну єпархію на чолі з єпископом Віктором, місцем його перебування став Слуцький монастир [10, с.419].

Артикулюючи своє тлумачення польської драми, в тому числі й другого та третього поділів Речі Посполитої і місце в них Російської імперії, Катерина II робила наголос на тому, що Литва, Україна, Білорусія – російські землі чи населені росіянами – «русскими» території і що самодержавство жодної п'яді землі древньої, історичної Польщі не взяло і не хотіло приєднувати, що населені поляками землі Росії були не потрібні. Блискуча з дипломатичної точки зору формула прозоро натякала, що політика царизму щодо польського питання докорінно відрізнялася від політичного курсу урядів Пруссії та Австрії, які без всяких на те прав захопили польські землі. Така трактовка стала хрестоматійною й міцно увійшовши в офіційні документи та історичну наукову і навчальну літературу без будь-яких посилань на авторство імператриці [66, с.106].

Урядова конфесійна стратегія в регіоні після 1793 р. була викладена у рескрипті генерал-губернатору Т. Тутолміну і розцінювалася як винятково важлива для держави справа. В ньому особлива увага приділялася чиновникам і вихідцям з духовного стану, які залучалися до виконання імперської політики на Поділлі. В документі також містилося суворе попередження про те, що опір цьому процесу буде каратися як кримінальний злочин із секвеструванням майна та маєтків тих, хто його чинитиме [11, с.509-511]. На допомогу владиці Віктору було надіслано здібних священнослужителів із інших епархій і виділено 20,0 тис. рублів, а вся епархія була поділена на округи. Згідно з указом архієрея, у кожний із них були призначені благочинний із помічниками та канцеляристами, на яких покладалося відновлення православ'я [7, арк.1-12].

Нормативним документом для їх діяльності стала спеціальна інструкція. Нею передбачалося, що при воз'єднанні більшості парафій парафія визнавалася православною. У підпорядкування таких парафій відповідно переходили культові споруди, туди призначалися священники, там проводилася певна робота з облаштування храмів за православним зразком, а якщо уніатський священник також переходив у православ'я, його залишали на посаді. В інших випадках священників відправляли на пенсію або замінювали іншими. В інструкції особливо наголошувалося на необхідності діяти в усюму «по слову Божому» та відповідно до вимог Св. Синоду, духовного регламенту, імператорських указів і складеній присяги [55, с.98-99].

Розвиток релігійної сфери, конфесійні трансформації в Правобережжі наприкінці XVIII ст. зумовлювалися кількома чинниками. По-перше, провідним, але негативним фактором було цілеспрямоване насадження представниками метрополії власної тоталітарної парадигми ідеологічної, культурної, мовної та православно-конфесійної уніфікації. На його територію поверталась не материнська віра, а російське православ'я, що виконувало духовну підставу самодержавства. Православні храми, приходи та церковні освітні заклади ставали державними інституціями і головними осередками зросійщення українців. По-друге, серед першочергових заходів уряду було запровадження в православ'ї російської ієрархії, російських канонів, введення в церковну службу російської мови, суворої регламентації церковно-релігійного життя, системи підготовки і призначення служителів культу, організації освіти та виховання дітей [70, с.9]. По-третє, завдяки проведенню секуляризації і запровадженню для духовенства заробітної плати з державної скарбниці було завершено перетворення православної церкви в державну структуру. На утримання релігійних установ виділялося близько 10% усіх видатків [8, арк.10]. Сплачуючи служителям культу казенне жадування, царизм водночас гарантував їм захист і незалежність від прихожан. За таких обставин священникам нічого не залишалось, як дякувати Богові і уряду за добробут, сумлінно виконувати пастирські обов'язки на користь церкви і Росії [16, с.1128] й вселяти в мирян благонадійність і покору панам. Остаточне підпорядкування православ'я самодержавній владі було закріплене у квітні

1797 р. в законі про престолонаслідування, яким Павло I оголосив себе її главою [38, с.251], а обер-прокурор отримав більше влади над Синодом, ніж єпископ над своєю консисторією. По-четверте, одночасно з реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної своєрідності корінних мешканців руйнуванню піддавалися уніатська церква, українські освіта та віра як засоби збереження, розвитку та передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ. У цю боротьбу включилися як православні, так і католики [40, с.4]. По-п'яте, царизм захоплював релігійні конфлікти, загострював міжконфесійні суперечності між представниками релігійних громад. Очевидно, цим можна пояснити той факт, що російська влада надала широкі можливості польській мові та римо-католицькій церкві не тільки для їх існування, а й активного розвитку.

Якщо до 1793 р. Православна церква виступала союзником селянства в боротьбі з польським поневоленням, то після включення до Росії, вона відразу ж набула статусу державної структури й тим самим стала опорою самодержавства проти селянства. На відміну від попередніх часів, православне духовенство, у зв'язку із заміною принципу його виборності призначеннями та створенням секуляризаційними заходами економіко-господарських умов, почало втрачати свою самостійність і ставало залежним від держави [15, с.227]. З іншого боку, православний клір брав участь у реалізації внутрішньої політики царизму та утвердженні імперських начал. Це спричинило появу та посилення розриву зв'язків між суспільством і державою, між духовною та владною елітою, між народом і владою, народом та інтелігенцією, всередині народу. А. Ахієзер пояснював, що розкол проникав у кожну особистість, породжуючи подвійність мислення, проходив через живе тіло народу, зумовлював багато тяжких наслідків у соціальних відносинах, у відтворювальній діяльності, спосіб життя, культури і самій особі [19, с.115, 118].

Починаючи з 1797 р., імператор виступ в верховним захисником догматів православ'я і благочестя. Будь-який непослух йому розцінювався не тільки як державний злочин, а й як найперший гріх перед Богом. За цих обставин найважче було українцям, яких Росія визискувала не лише економічно, але й утискувала релігійно і культурно [54, с.12]. Контроль за єпархіями під його наглядом здійснювали консисторії – єпархіальні і благочинні управління, а у військах – полкові священники. Ключовими в їх діяльності були два напрями: забезпечення присяги священників на вірність государю і стійка опіка щодо викорінення «марновірства» та розколу, не приховування тих, хто не сповідується й виконання рекомендацій «настановчої грамоти» про виконання пастирських обов'язків. Впливовим важелем контролю за релігійним життям стало запровадження призначень на церковні посади і зарплати. Можна сказати, що Православна церква у Правобережній Україні швидше відігравала роль ідеологічного прапора, ніж реально основу лояльного ставлення влади. Адже урядова доктрина не закидала українцям місця як народу, хоч офіційно й проголосила, що вони насолоджуватимуться рівними з росіянами

правами і однаковим благополуччям [12, с.800-802]. Але «медовий мсіаць» із ними закінчився, так і не розпочавшись.

У самодержавній теорії ієрархічності всезагальної регламентації підданих Православна церква, як і поміщики, розглядалися не інакше як органічні державні ланки, що управляли селянами і підпорядковувалися централізованому механізму [1, арк.3] «самодержавно-лицарської імперії». При цьому стала застосовуватися тактика, апробована в раніше інкорпорованих територіях, зокрема в Гетьманщині та Задніпров'ї.

На фоні тісного переплетення інтересів держави, дворянства та церкви істотних змін зазнав стан духівництва регіону [3, арк.1-28; 4, арк.2; 5, арк.4-9; 6, арк.3]. Зокрема, збільшилась чисельність і доля православних, натомість зменшилась кількість і частка уніатських священників [2, арк.2-4]. Православний клір посів панівне становище як представник державної церкви і за своїми юридичними правами наблизився до особистого дворянства, хоча не брав участі в станово-представницьких установах і не мав корпоративної організації [52, с.103, 104]. Позиції католицького духовенства похитнулися під тиском політики царизму, а уніатського – нещадно руйнувалися або витіснялися на узбіччя релігійного життя. Перше, католицька церква втрачала провідну роль у суспільному житті; по-друге, з позицій доміантного віровизнання вона перейшла в розряд терпимої конфесії по-третє, уніати, що тривалий час утверджувалися за сприяння дворянства і держави, опинилися поза законом, зазнаючи зневаги від цивільної та церковної влади; по-четверте, основна частина уніатської пастви наприкінці XVIII ст. перейшла в православ'я; по-п'яте, загострилося давнє суперництво за паству між католицьким та уніатським духовенством; часткова секуляризація церковних земель підривала позиції церкви як власника й посилювала її залежність від держави [34, с.33].

Отже, підтримка царизмом Православної церкви в Речі Посполитій стало фактично інструментом втручання як у її церковне, так і цивільне життя та обернулося для поляків катастрофою, яка мала вираження у втраті державності. Реалізована Катериною II релігійно-ідеологічна політика переорієнтувала увагу країн Європи на конфесійній справі як головному предметі непорозумінь у російсько-польських відносинах. Популярну справу православних і характерну для Речі Посполитої релігійну нетерпимість російське керівництво активно використовувало для тиску на польського короля, уряд, сейм; боротьби проти польських політичних угруповань; виправдання своєї політики щодо Корони; недопущення можливості посилення Речі Посполитої шляхом проведення прогресивних реформ; загострення політичної ситуації в Короні; поширення проросійських настроїв серед українського православного населення.

Використання Православної церкви в українських землях, які перебували в складі Речі Посполитої, стало потужною зброєю як за території, так і за душі українців. Православна церква стала засобом маніпулювання думками українців, нав'язування їм проросій-

ських поглядів, російських стереотипів. Православні храми були перетворені в своєрідні агітаційні майданчики та анклавні російської духовності. Це обернулося страшною катастрофою для українців, оскільки вони не отримали ніякого захисту і врешті-решт втратили свою національну церкву та інструмент національної самоідентифікації, а також опинились перед фактом знищення уніатської церкви. Введені у Правобережжя численні російські війська уможливили його анексію і стали разом із Православною церквою чинником інкорпорації до складу державного організму Російської імперії.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДІАУ К, ф. 127, оп. 5, спр. 125, 44 арк.
2. ЦДІАУ К, ф. 127, оп. 1043, спр. 131, 32 арк.
3. ЦДІАУ К, ф. 127, оп. 1044, спр. 85, 28 арк.
4. ЦДІАУ К, ф. 127, оп. 1044, спр. 113, 2 арк.
5. ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 2, 132 арк.
6. ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 3, 17 арк.
7. ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 119, 17 арк.
8. КПМДА, ф. 226, оп. 79, спр. 7141, 156 арк.
9. Национальный исторический архив Белоруси, ф. 136, оп. 1, д. 75, 9 л.
10. ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17133.
11. ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17199. – С. 509-511.
12. ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18248. – С. 800-802.
13. Архив Юго-Западной России : в 8-ми ч. – К., 1902. – Ч. 1. – Т. 5. – 828+XLVI с
14. Древнейшие православные церкви в Подолии // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1895. – № 41. – С. 1006-1012.
15. Материалы для истории Вольни / Соч. В. Переговского. – Житомир : Вольн. губерн. типография, 1879. – 498 с.
16. Сельские батюшки и матушки в отношении к сельскохозяйственным занятиям // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 42. – С. 1125-1146.
17. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885. – Т. 1. – 351 с.
18. Антонович В.Б. Очерк состояния православной церкви в юго-западной России по актам (1650-1798) / В.Б. Антонович. – К., 1871. – 100 с.
19. Ахиезер А. Где искать самобытность? / А. Ахиезер // Дружба народов. – 1995. – № 1. – С. 113-128.
20. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / В.А. Беднов. – Екатеринбург, 1908. – 512 с.
21. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
22. Барановский С. Минско-вольинский архиепископ Виктор Садковский / С. Барановский // Вольнские епархиальные ведомости. Прибавление. – 1878. – № 3. – С. 134-146.
23. Беккер С. Россия и концепт империи / Сеймур Беккер // Новая имперская история постсоветского пространства : сб. ст. (Библиотека журнала «Ab Imperio») / под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, А.Б. Могильне, А.М. Семёнова. – Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 67-80.
24. Блажевич Ю.І. Преосвященний Віктор Садковський і його діяльність по відродженню православ'я на Поділлі (1785–1795 рр.) / Ю.І. Блажевич

- вич // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк : Вид. ППШ «Наука і освіта». – 2007. – № 2. – С. 88-97.
25. Горобець В. Слово до читача / В. Горобець // Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / упоряд. і авт. передм. В.М. Горобець ; ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Україна, 2002. – С. 3-7.
  26. Грушевський М.С. Єдність чи розпад [Росії]? / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 405-412.
  27. Грушевський М.С. 3 історії релігійної думки на Україні / М.С. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 239 с.
  28. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. : Україна, 1991. – 524 с.
  29. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский ; примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия. – К. : Льбидь, 1990. – 397 с.
  30. Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти / Ярослав Дашкевич // Берестейська унія (1596-1996) : статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 80-94.
  31. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
  32. Драгоманов М. Политические сочинения / М. Драгоманов. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – Т. I. Центр и окраины – 486 с.
  33. Заярнюк А. The Empire Strikes Back : Алексей Миллер. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. – М. : ИЛО, 2006; Западные окраины Российской империи / ред. М. Долбилов и А. Миллер. – М. : ИЛО, 2006 [Електронний ресурс] / Андрій Заярнюк. – Режим доступу: http://www.academia.edu/3763518/empire_strikes_back.
  34. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.Л. Зінченко. – К. : ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – 178 с.
  35. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / редкол.: А. Колодного (голова) та ін. – К. : Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова, 1999. – 560 с.
  36. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун [= Історія країн світу, 2]. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с.
  37. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760– 1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
  38. Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: X в. – 1917 г. / М.С. Корзун. – Мн. : Беларусь, 1984. – 255 с.
  39. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой / Н.И. Костомаров. – СПб., 1886. – XVIII+560 с.
  40. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен / М.О. Коялович. – СПб, 1873. – XII+400 с.
  41. Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти : монографія / В.В. Ластовський. – К. : Логос, 2006. – 278 с.
  42. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія) / В.В. Ластовський. – Черкаси, 2002.
  43. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос / В. Левинский. – Женева : Издание укр. с.д. рабочих Канады, 1917. – 105 с.

44. Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой : очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками / Василий Лурье. – М. : Три квадрата, 2009. – 296 с.
45. Лютш А. Русский абсолютизм XVIII века / А. Лютш // Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского. – М. : Тип. т-ва И.Д. Сьтина, 1910. – С. 1-160.
46. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
47. Максимович М.А. Выдубицкий монастырь / М.А. Максимович // Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. – Т. II. – С. 251-253.
48. Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке / М. Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України. – К. : Либідь, 2003. – С. 189-220.
49. Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре / М.А. Максимович // Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. – Т. II. – С. 275-284.
50. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II / А.И. Маркевич. – Одесса : Тип. В.В. Кирхнера, 1893. – 31 с.
51. Милов Л.В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса / Л.В. Милов // Вопр. истории. – 1992. – № 4-5. – С. 47-53.
52. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
53. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
54. Полтава Л. До історії російщення України від 1720 року / Л. Полтава // Російщення України : наук.-популярн. зб. – К., 1992. – С. 3-12.
55. Ровінський В. Православ'я на Подолі : історичні нариси / В. Ровінський, О. Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.
56. Рункевич С.Г. История минской архиепископии (1793–1796) / С.Г. Рункевич. – СПб., 1893. – XVI+572+XXXVII с.
57. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / О.Н. Саган. – К. : Світ Знань, 2004. – 912 с.
58. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький : Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, Держархів Хмельницької області, 2000. – 266 с.
59. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1978. – 181 с.
60. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 368 с.
61. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917. Книга восьмая. Часть первая / И.К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преобр. Валаамск. мон., 1996. – 800 с.
62. Соловьев С.М. История падения Польши / С.М. Соловьев. – М. : Тип. Грачева, 1863. – 670 с.
63. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми) / Інститут історії України НАН України ; О.К. Струкевич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 100 с.
64. Терновский Ф.А. Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век / Ф.А. Терновский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 329-334.

65. Темко Г.Д. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г.Д. Темко. – К. : Міжн. агенція «BesZone», 2004. – 352 с.
66. Філінюк А.Г. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України / А.Г. Філінюк // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / редкол.: В.С. Степанков (гол. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. – С. 102-119.
67. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : наукове видання / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.
68. Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX століть / А.Г. Філінюк // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 10. – С. 51-55.
69. Філінюк А.Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX ст. / А.Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 129-140.
70. Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII–XIX ст. (На матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавских епархиальных ведомостей», Черниговских епархиальных ведомостей» : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / О.А. Чиркова. – К., 1998. – 18 с.
71. Чистович И.А. Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII ст. / И.А. Чистович. – СПб., 1880. – 82 с.
72. Чулков Г. Императоры. Психологические портреты / Г. Чулков. – М. : Моск. рабочий, 1991. – 285 с.
73. Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.) : монографія / Ваалерій Шеретюк. – Рівне : О. Зень, 2015. – 224 с.
74. Шеретюк В. Українська релігійно-дисидентська проблема в російсько-польських відносинах (1768–1775 рр.) / В. Шеретюк // Український історичний збірник. – 1999. – К., 2000. – С. 61-85.
75. Якубович А. Високопреосвященный Иоанникий, архиепископ Подольский и Брацлавский (1796–1819 гг.) / А. Якубович // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 4. – С. 61-69.
76. Morañzewski T. Dzieje narodu polskiego / T. Morañzewski. – T. V. – Poznań, 1877. – 479 s.
77. Mośnicki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi / H. Mośnicki. – Zeszót XII. – Wilno, 1912. – 366 s.
78. Rawita-Gawroński Fr. Historia ruchów hajdamackich / Fr. Rawita-Gawroński. – T. II. – Lwów, 1901. – X, 269, 297 s.
79. Serczók W. Historia Ukrainy (1796–1819 гг.) / W. Serczók. – Wrocław, 1979. – S. 193; wyd. 3. – Wrocław : Ossolineum, 2001. – 427 s.
80. Верещак В.Г. Польське питання в зовнішній політиці Росії наприкінці XVIII століття : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / В.Г. Верещак. – К., 1996. – 171 с.

А. Філінюк

Православная церковь в Правобережной Украине как инструмент экспансионистской политики российского самодержавия в Речи Посполитой в конце XVIII ст.

В статті на основі документальних джерел, наукової літератури та сучасної методології підприємця спроба переосмислити і розкрити питання про використання російським

самодержавием Православной церкви для возможности вмешиваться во внутреннюю жизнь Речи Посполитой и реализации задач по её ослаблению как государства с последующим присоединением новых территорий. Отмечено, что избранная для исследования проблема рассматривалась в отечественной и зарубежной историографии. Отдельные её аспекты нашли отображения в трудах многих авторов, однако целостной панорамы о том, что собой представляло и какую играло Православие в Правобережной Украине, которая была в составе Речи Посполитой и рассматривалась поляками в качестве восточных кресов их государства, в решении так называемого украинского вопроса. Подчеркнуто исключительную актуальность и важность избранной темы в контексте современных вызовов, с какими встретила Украина и угроз, которые несёт политика руководства Российской Федерации по защите российского и русскоязычного населения.

В работе акцентировано внимание на том, что, начиная с 60-х гг. XVIII ст., царизм рассматривал Речь Посполитую через призму протектората и целеустремленно навязывал свою волю руководству и её политической элите. Средством и инструментом самодержавного давления служила Православная церковь, которую исповедовала незначительная часть украинцев Правобережья. При этом фактически не принималось во внимание, что абсолютное большинство украинцев, которое принадлежало к Униатской церкви, было не в лучшем положении. Под видом защиты единоверных соплеменников правительство России ультимативно добивалось внутреннего раскола элиты и польского общества и тем самым ослабления Речи Посполитой в своих корыстных целях. Отмечено также, что защита православных украинцев региона непременно строилась на том, чтобы не допустить её выхода с кризиса в соединении с силовыми методами и угрозой введения на её территорию многочисленных российских войск.

Обосновано, что самоуверенная политика царизма с манипулирования религиозными требованиями и решения своекорыстных задач в этом центральноевропейском государстве перешла в активную и действенную фазу решения с окончанием войны России с Турцией и возрастающим страхом, что успехи польских реформаторов могут положить конец его политическим проектам, прикрытым защитой православных. Этому также содействовало твердое убеждение в полном бессилии польского народа защищать свои национальные интересы.

Ключевые слова: Православная церковь, Правобережная Украина, Речь Посполитая, царизм, инструмент, экспансионистская политика.

A. Filinyuk

**Orthodox Church in Right Bank Ukraine in the End Century
as a Tool of Expansionist Policy of the Russian Autocracy
in Rzeczpospolita of the XVIIIth**

In the article on the basis of documentary sources, scientific literature and modern methodology we attempt to rethink and to open on the use of Orthodox Church by Russian autocracy to interfere in the internal life of Rzeczpospolita and implementation tasks to its weakening as a state with subsequent annexation of new territories. It is indicated that chosen for the study problem was raised in the national and foreign

historiography. Some of its aspects are reflected in the works of many authors, but coherent panorama that represented the role of Orthodoxy in Right Bank Ukraine, which was in Rzeczpospolita and considered by Poles as the outskirts of the state in solving the so-called Ukrainian question. We highlighted the exceptional urgency and importance of the chosen theme in the context of current challenges that faced Ukraine and threats posed by the management policy of the Russian Federation to protect Russian and Russian-speaking population.

In the work it is accentuated on the fact that since the 60's of the XVIIIth century Czarism viewed Rzeczpospolita through the prism of the Protectorate and deliberately imposed its will to the leadership and the political elite. As a tool and instrument of the autocratic pressure served the Orthodox Church, which was visited by a small part of Ukrainian from Right Bank Ukraine. This fact was not taken into account that the vast majority of Ukrainians, who belonged to the Uniate Church, was not in the best condition. Under the guise of protection of compatriots with same faith, the Russian government ultimately demanded internal split of the elite and Polish society and thus weakened the Rzeczpospolita. It is indicated also that the protection of the Orthodox Ukrainians of this region certainly was built on how not to prevent its exit combined with forceful methods and the threat of introduction of numerous Russian troops on its territory.

It was proved that self-confident czarism policy of manipulating the confessional demands and solving selfish problems in this Central European country has moved into an active phase of solution of the end of the war with Turkey and a growing fear that the success of Polish reformers could undermine its political projects hidden by protection Orthodox people. Strong belief in the complete helplessness of the Polish people to protect their national interests also contributed to it.

Key words: Orthodox Church, Right-Bank Ukraine, Rzeczpospolita, czarist, tools, expansionist policy.

Отримано: 11.11.2015

УДК (470+571)«1906»:342.534(=161.2)

С. А. Щур

УКРАЇНСЬКІ ДЕПУТАТИ І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ І ПОЛІТИЧНИЙ РАДИКАЛІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті на прикладі депутатів І Державної думи від українських губерній, відображене ставлення до політичного радикалізму в суспільно-політичній думці Наддніпрянської України. На прикладі розгляду двох найгостріших питань в діяльності думи першого скликання: смертної кари та амністії, показано вороже ставлення депутатів до самодержавства. Народні обранці, як виразники громадської думки, прагнули задовольнити настрої суспільства, більшість якого вимагала повної амністії і відміни смертної кари щодо політичних злочинців. З'ясовано, що депутати І Державної думи від українських губерній, не схвалюючи насильницьких дій терористів, ставилися до них як до вимушених в умовах самодержавства. Вони прагнули і вважали, що зможуть зупинити тероризм, своєю парламентською діяльністю, адже тероризація суспільства досягла не бачених масштабів. Більшість всю вину за розкручуван-